

ЗБОРНИК ИНСТИТУТА
ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

II

Српски језик и актуелна
питања језичке политике

UDK: 811.163.41'282.3(497.115)
811.163.41'26(497.115)

СОФИЈА Р. МИЛОРАДОВИЋ*
Институт за српски језик САНУ, Београд
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет

УЗУАЛНИ СТАНДАРД У УРБАНИМ ЦЕНТРИМА НА КОСОВСКО-РЕСАВСКОМ И ПРИЗРЕНСКО-ТИМОЧКОМ ГОВОРНОМ ПОДРУЧЈУ**

У овом прилогу се говори о узуалном стандарду у појединим урбаним центрима на косовско-ресавском и призренско-тимочком говорном подручју, односно — о дијалекатској основи и мери усмеравања ка стандарднојезичкој норми, што заправо представља савремену *комуникацијску стиратеију* и *идентификацијску праксу* на датом терену. Посебно се обраћа пажња на *комуникацијску стиратеију* омладинске популације у датим центрима, на психову језичку усмереност ка дијалектицима и англицицима.

Кључне речи: призренско-тимочко дијалекатско подручје, косовско-ресавско дијалекатско подручје, градски говори, узуални стандард, стандарднојезичка норма.

Период од протеклих неколико деценија обележиле су, могло би се рећи, две врсте предрасуда. С једне стране, живеле су предрасуде везане за говор града (идеолошки проблем базиран на стеротипном поимању природе градског говора као неке неприродне мешавине у односу на

* sofija.miloradovic@sanu.ac.rs

** Овај текст је резултат рада на пројекту 178020: *Дијалектолошка истраживања српској језичкој просшора*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Истраживање је обављено у сврху припреме реферата за конференцију „Релацијата село < > град на словенската територија денес (лингвистичко-социолошка анализа)“, одржану у Скопљу, у организацији ИЦАЛ „Божидар Видоески“ МАНУ, 16. и 17. маја 2013. године.

изворни говор села; БУГАРСКИ 2009: 16–17), док су се, с друге стране, множиле предрасуде према призренско-тимочким и косовско-ресавским говорним типовима српског језика и (што свесно, што несвесно) потхрањивале „неговање“ језичке инфериорности код говорника са призренско-тимочког или косовско-ресавског говорног подручја у односу на оне пореклом са тзв. новоштокавске говорне територије (СТАНКОВИЋ 2008: 39, нап. 23). Резултат тога је постојање ставова који сведоче о фрустрирајућим моментима код појединаца пореклом са тзв. староштокавског терена, као што је, на пример, изјава једног мог студента из околине Крушевца – да он зна да је његов матерњи дијалекат *поирешан*. Последица такве врсте фрустрације је и позната хиперкорекција: *најисала сам; ко насџавља за Бор, ђређише у друјом ауџобусу* и сл. Међутим, за мене неочекивана, но вероватно објашњива и са освртом на „скраћену дијалектолошку визуру“ пакон утврђивања границе на Дрини, јесте изјава мог студента пореклом из западне Србије – да га преношење акцента на проклитику, типа *изашао је из куће*, међу вршњацима квалификује као „сељака“ и тиме као личност погодну за исмевање.

Када је пак реч о говорима градова на косовско-ресавском и призренско-тимочком терену, прелиминарне опсервације показују да, искључујући професионалне терминологије и на посебно место стављајући општи омладински жаргон, ти градски говори углавном функционишу без вертикалне димензије, оне са којом је повезан појам социолекта, и држе се на хоризонталној димензији, оној која „даје одговор“ само на питање *како се нејде нешишо каже*. Или, како је записао Павле Ивић, – социјална диференцијација има знатно плиће корене и мањи домашај у односу на територијалну (Ивић 1986: 98). Тако, засад још увек превасходно говоримо о територијалном, не о социјалном раслојавању, само што се наспрам социолеката овде срећемо са *урбаним*, а не са *руралним дијалектима* (терминологија М. Радовановића).

За покушај давања одговора на питање из наслова, поред одговора добијених на основу упитника сачињеног ради анкетања припадника средње и старије генерације рођених Параћинаца, потом личног опсервирања говора припадника омладинске популације у Параћину током више протеклих година, те, у знатно мањој мери, и опсервација (мојих, али и неких млађих колега ангажованих у настави) везаних за говор дела студентске популације на Филозофском факултету у Нишу, од велике користи су и подаци који се односе на савремени градски говор Лесковца и Враћа, дати у монографији *Простор, време, друштво – сусрећи у језику* Марине Јањић и Илијане Чутуре (ЈАЊИЋ, ЧУТУРА 2012).

Након анализе података добијених анкетањем уочава се да „отклоп“ представљају одређене специфичности на свим језичким нивоима, па тако на пољу акцентуације долази до промена ограниченог домета

које задиру у дистрибуцију прозодема, пре свега када су у питању дуго-силазни и кратки акценат, а делимично и у иншентар, када су у питању преакцентске дужине (нпр. имамо следећи низ: *желџ* → *жџли*, па тако и *жџлео је*, *џосџи* (мало код куће) → *џосџи*, па тако и *џосџео је*, при чему у облику радног глаголског придева имамо уједначавање према „престижном“ облику презента; у вези с тим уп. и *вџли* : *вџлео је* (не *волџо је*, како би било у околним селима; иначе, на медијалним слоговима се дугосилазни акценат углавном чува: *јџџино*, *заврџиши*, *џрегџје*), док статус појединих елемената фонолошког система у другим српским говорима доприноси томе да, рецимо, сажимање финалних вокалских група или губљење консонанта *x* говорници не осећају као друштвено посве неприхватљиво, одн. као значајније огрешење о стандард. Када је о другим језичким нивоима реч, даћу овде само две крупније напомене у вези са говором параћинских староседелаца: (1) у футуру су уобичајена образовања с непроменљивим *he*, за сва лица изузев првог, при чему углавном са субјунктивним *ga*, типа *џџи he сџџира ga гџџеш*; (2) редовна је употреба акузатива као падежа правца наместо локатива као падежа места, при чему по правилу не долази до даље разградње система падежних дистинкција, као што је то случај у сеоским насељима Параћинског Поморавља (уп. Милорадовић 2003). На разлику у учесталости појединих дијалектизама, као и на факторе који је условљавају, такође треба обратити нарочиту пажњу, при чему „степен сложености система за усвајање од стране говорника“ игра једну од кључних улога при одвијању језичких промена на подручју чији се идиом не сматра престижним у односу на српски језички стандард (Thomas 1994/1995: 189). Све наведене језичке промене објашњавају се изванјезичким факторима: стандардним облицима, или пак онима који више „заличе“ на стандардне, замењују се најпре неке уочљивије, истакнутије карактеристике, оне које говорници непристижних идиома осећају као друштвено изразито неприхватљиве, као крупну грешку у односу на стандарднојезичку норму. Дублетни ликови пак сведоче нам о тзв. језичкој несигурности говорника, али и о правцу у коме се процес језичке промене одвија.

Урбане језичке варијетете на косовско-ресавском и призренско-тимочком дијалекатском подручју чини, пре свега, њихово дијалекатско залеђе, тј. они су „задржали своју дијалекатску базу околних руралних средина“ (Ђупић 1996: 164), а тек потом извесна реорганизација у оквиру свих језичких нивоа, иновације у оквиру дијалекатске „норме“ које представљају уподобљавање, тачније – приближавање у појединим сегментима ономе што је говорна норма стандардног српског језика. Притом, мера тога уподобљавања које се тиче стандарднојезичке норме зависи у великој мери од личне (не)спремности појединца на избор адекватне *комуникацијске стратегије*.

Параћин, Врање и Лесковац, урбани центри на косовско-ресавском и призренско-тимочком дијалекатском подручју, барем на основу прелиминарних посматрања, јесу градске средине у којима социјално раслојавање, тј. ниво образовања или екопомска позиционираност, у прилично ограниченој мери утиче на говор појединца. Издиференцираност говорника по основу њиховог социјалног статуса засад је још увек недовољно уочљива, јер друштвена диференцијација не укључује *per se* диференцијацију у употреби одређеног језичког идиома. У јавним службама, па чак и у настави, дакле – у ситуацијама у којима је комуникација на дијалекту неприхватљива, није доследно присутан осећај обавезе да се користи стандардни језик. Ситуациони контекст за употребу стандардног идиома нема онакав значај какав би требало да има. Постоје само појединачни случајеви „освећивања“ ситуације која изискује одговарајући језички регистар, покушаји појединаца да се придржавају проскриптивне норме у јавној комуникацији, и то често не бива у непосредној вези са степеном образовања појединца. Повратак свршених студената у родне градове, међу сроднике и пријатеље, најчешће, после извесног времена, доноси враћање матерњем дијалекту, тј. његовој урбаној варијанти. „Падање“ на узуалну норму, *норму* урбаног дијалекта, јесте неопходан предуслов (поновног) уклапања у средину у којој се живи и ради, те начин да се избегну подсмевање или чак прекор на рачун „одрођавања“, „погоспођивања“, као тежње да се појединац издигне из средине у којој је поникао.

Дакле, у средњој и старијој генерацији рођених Параћинаца, судећи према резултатима мога пилот-истраживања, а сасвим очекивано, елементи који најпре стигматизују говорника најпре се и уклањају, тежи се поправљању, корекцији изговора, јер је реч о *свирейо моћном рејулајшор у друштвеној йонашања*, како је говорио проф. Ивић. Међутим, овај *свирейо моћан рејулајшор* делује у два правца када су у питању говорници са тзв. староштокавског говорног подручја – ка поштовању правила кодификованог језика, али и ка усклађивању говора са дијалекатском „нормом“ средине у коју се враћа и у којој се живи.

Новије језичке промене о којима је овде реч, оне које су уочене код припадника омладинске популације, објашњавају се, дакако, изванјезичким факторима; наиме, истицање локалне језичке боје условљено је одређеним социолошким и психолошким моментима. Губљење норми у многим областима живота, услед дугогодишње нестабилне политичке и неповољне економске ситуације, па и трагичних догађања на нашим просторима, довело је, између осталог, и до потирања свести о неопходности одређене културне хијерархије, о месту и статусу стандардног језика. С друге стране, психолошки моменат јесте и емотивна везаност за матерњи дијалекат, за говор на коме се и уз који се одрастало и којим су се могла исказати најтапанија осећања и најубојитије псовке. Поменута

скраћена дијалектолошка визура, последица распада бивше Југославије и останка великог дела српског језичког простора, преваходно херцеговачко-крајишког говорног подручја, изван државних граница Републике Србије, доводи, изгледа, и до интензивирања употребе дијалеката који нису ушли у основицу српског стандардног језика – призренско-тимочког и косовско-ресавског, што се уочава особито код припадника омладинске популације, али и не само код њих. Често вероватно и подсвесно, појединци почињу доживљавати просторну премоћ ових двају дијалеката у оквиру државе Србије, што није био случај док се српски језички простор сагледавао као „испарцелисан“ само републичким, а не и државним границама. Чини се као да су се млади на изванредан начин охрабрили да и на неким јавним местима проговоре матерњим дијалектом, нпр. у градском превозу у Београду, што се раније код припадника студентске популације, на пример, ретко могло чути. И ако им је био проблем да акценат поставе тамо где му је по норми место, или ако су чак имали дилему да ли у датој конструкцији употребити акузатив или локатив, и којом прихватљивом речју заменити неки локализам, они су говорили тако да не привлаче пажњу, обазриво и са зазором, те су се почесто и у друштву својих вршњака из Београда или Новог Сада сневивали и „сводили“ комуникацију, све док временом не „утврде“ своје школско знање српског стандардног идиома.

На другој страни, разлог да у неким престижнијим градским срединама на косовско-ресавском дијалекатском терену, као што је нпр. Параћин, многи припадници младе генерације, чак и гимназијалци, иду „корак уназад“ чувајући старо место акцента, говорећи *уцецао ја* уместо *исцецао ја*, *ибун* и *собајле* уместо *жбун* и *рано ујутру* (или барем – *сабајле*), *собалио ја* уместо *оборио ја* – може бити, наравно, и знатнији број сеоске деце у одељењима градских средњих школа. У вези с претходним треба истаћи да су, поред познатих метанастасичких померања, феномен савременог друштва постале и, веома масовне, тзв. дневне миграције. Свакако, и овај тип миграција је, утичући на промене у свакодневном животу, утицао и на формирање *културној*, па тако и *језичкој иоријеи* појединца – и онога из сеоске, али и онога из градске средине.

Примена интроспективне методе је у престижнијим градским срединама на призренско-тимочком терену (Врање, Лесковац) показала да ученици гимназије користе стандардни језик само – како сами експлицитно изјављују – када морају, одн. само на појединим часовима у школи. Такође, како сами изјављују, радије ће употребити и дијалектизам него англицизам. Када је у питању именовано подручје, судећи према подацима изнетим у већ помињаној монографији *Простор, време, друштво – сусрећи у језику*, „млади Врањанци у свакодневној међусобној комуникацији преваходно се служе локалним говором“, који им „служи

као граматички оквир за лексичку посебност“. Такође, у њиховом говору је „изражена, али не и доминантна особина, употреба (србо)англицизма“, те се може закључити да се они „служе својеврсним урбаним дијалектом који представља језички хибрид“, са нејасним границама „између дијалекта и социолекта, тј. омладинског жаргона“ (Јањић, Чутура 2012: 64).

Може се рећи, судећи према начињеним опсервацијама од стране аутора овога текста, да претходно наведено важи и за говор школске популације у Параћину, једном од урбаних центара на косовско-ресавском дијалекатском подручју. У оквиру *комуникацијске стиластике* младих на помнутим теренима, дакле, књижевни језик – као стандардизовани идиом – бива поштован и пожељан „регистар“ само у посве одређеним, јасно дефинисаним ситуацијама јавне, званичне употребе, што значи да се језичке преференције припадника младе популације тичу супстандардног система, тј. локалног вернакулара, и интернационалног лексикона, тј. континуирано увећавајућег фондуса англиоамериканизма / србоанглицизама.

Дакле, имајући у виду све претходно речено, изгледа да средство за комуникацију унутар једне шире социјалне заједнице постаје код представника младе генерације са косовско-ресавским или призренско-тимочким матерњим дијалектом *изабрано* средство за идентификацију. Будући да је у питању појава која се може уочити у новије време, разлози могу бити барем двојаки: (1) Потреба да се изабере специфичан начин вербалне интеракције, онај који ће, када је реч о припаднику омладинске популације са тзв. староштокавског дијалекатског терена, недвосмислено околини показати *ко је он* и (ли) *одакле је он заправо*. Ова прича о неспутаној слободи избора иде у корак са тенденцијом увођења жаргонизације и дегабуизације језика; (2) Утицај многобројних телевизијских серија и емисија, од којих су многе заправо служиле за стигматизацију ликова људи са подручја на којима се *не говори исправно*, тако што је комичан ефекат требало да буде постигнут самим начином говора (уп. Жугић 2007), а које су, попуно супротно, прихватане као својеврсна промоција старог места акцента и „скраћене“ именичке парадигме.

Уза све речено, „као придружен (периферни) члан балканског језичког савеза, српски језик је изложен бројним балканистичким језичким утицајима“, који се из познатих „балканистичких жаришта (...) незадрживо крећу према северу и северозападу, захватајући већи део србијанских говора, укључујући и говоре градских центара“ (Радић 2003: 129). Ови процеси на својеврстан начин подржавају дијалекатску базу околних руралних средина, посебно када је о урбаним насељима у источној и југоисточној Србији реч, али и говор Београда је увелико заплуснут овим експанзивним таласом, те „путем разговорног језика, ове појаве

све више врше притисак на књижевнојезичку норму у Србији, тражећи право 'грађанства' у српском књижевном језику" (Радић 2003: 129).

Сваки град према својој „лику“ ствара особени говорни тип (или – особене говорне типове), који притом калеидоскопски мења(ју) своју физиономију у зависности од – на овим просторима веома турбулентних – друштвено-историјских догађања и њима следећих померања и мешања становништва. На другој страни, чини се неспорним да за урбане дијалекте, барем на балканским просторима, уз неизбежно и неселективно томилање англоамериканизма, још увек непресушни фондус за којим ови „посежу“ бивају рурални дијалекти, тј. њихови поједини елементи – било да је реч о потреби *инсталације* новог стандардног језика, било да је у питању природна потреба за *поуњавањем њихових места* на свим језичким нивоима, или пак тежња (углавном младих људи, али не само њима својствена) ка особеној *идентификацији*, почесто и изван сопствене локалне заједнице, у метрополи, и – понекад чак – ка некој врсти језичког егзибиционизма, као начину исказивања потребе за оригиналношћу. Брзина неутралисања дијалекатских особености на нашим просторима ипак је, чини се, нешто мања од оне која је у послератним деценијама, спрам неспутаног замаха индустријализације и модернизације, те масовног пауштања села и досељавања у градове, оправдано била очекивана.

Цитирана литература

- БУГАРСКИ, Ранко. „Теоријске основе урбане дијалектологије“. У: *Говор Новог Сада, Свеска 1: Фонетске особине*. Нови Сад: Филозофски факултет – Одсек за српски језик и лингвистику, 2009, стр. 13–30.
- ЖУГИЋ, Радмила. „Дијалекат у електронским медијима“. *Наше стварање* LIV/1–4 (2007): стр. 22–33.
- ИВИЋ, Павле. „Наши дијалекти и модерно доба“. У: *Српски народ и његов језик*, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 91–106.
- ЈАЊИЋ, Марина и Илијана ЧУТУРА. *Просјор, време, друштво – сусрећи у језику*, Јагодина: Педагошки факултет, 2012.
- МИЛОРАДОВИЋ, Софија. *Уједињена јадежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспекти*, Посебна издања, књ. 50, Београд: Етнографски институт САНУ, 2003.
- РАДИЋ, Првослав. „О два аспекта балканизације српског књижевног језика“, *Јужнословенски филолоџ* LIX (2003), стр. 105–152.
- СТАНКОВИЋ, Станислав. *Границе њезренско-тимочких говора у власотиначкоме крају*, Монографије 5, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008.
- ЋУШИЋ, Драго. „Дијалекти“. У: *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ – Службени гласник, 1996, стр. 159–170.

THOMAS, Paul-Louis. „Govori Niša i okolnih sela u sociolingvističkoj perspektivi“. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* 38/1–2 (1994/1995), стр. 185–191.

София Милорадович

УЗУАЛНИЙ СТАНДАРТ В ГОРОДСКИХ ЦЕНТРАХ НА КОСОВСКО–РЕСАВСКОЙ И ПРИЗРЕНСКО–ТИМОЧСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ ТЕРРИТОРИИ

Резюме

В настоящей статье речь идет об узуальном стандарте в отдельных городских центрах на косовско-ресавской и призренско-тимочской речевой территории, т. е. о диалектной основе и степени направленности к стандартноязыковой норме, что в самом деле представляет современную коммуникативную стратегию и идентификационную практику на данной территории. Особое внимание уделяется коммуникативной стратегии молодого поколения в данных центрах, его языковой направленности на диалектизмы и англицизмы. В рамках коммуникативной стратегии молодого поколения в названных местностях литературный язык – являясь стандартизированным идиомом – бывает уважаемым и желательным „регістром“ только в совсем определенных, четко утвержденных ситуациях публичного и официального употребления. Это значит, что речевые предпочтения представителей молодого поколения касаются преимущественно субстандартной системы, т. е. местного вернакуляра и интернационального лексикона, с непрерывно увеличивающимся фондом англоамериканизмов / сербоанглицизмов.

Ключевые слова: призренско-тимочская диалектная область, косовско-ресавская диалектная область, городские говоры, узуальный стандарт, стандартноязыковая норма.